

DOŽIVLJANJE RAZLIČNIH VLOG V SITUACIJAH VRSTNIŠKEGA NASILJA

205

EXPERIENCING DIFFERENT ROLES IN SITUATIONS OF BULLYING

Alenka Polak, *dr. psiholoških znanosti*

*Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana
alenka.polak@pef.uni-lj.si*

Helena Smrtnik Vitulić, *dr. psiholoških znanosti*

*Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana
helena.smrtnik@pef.uni-lj.si*

Špela Vošnjak, *prof. razrednega pouka*
*Škerljeva ulica 5, 1210 Ljubljana Šentvid
spela.vosnjak@gmail.com*

POVZETEK

V prispevku obravnavamo področje medvrstniškega nasilja. O medvrstniškem nasilju (angl. *bullyingu*) govorimo, ko učenec ali skupina učencev drugemu učencu npr. govori nespodobne besede, ga zafrkava, brca, tepe, mu uničuje oblačila ali šolske potrebščine, ga obrekuje in izloča iz družbe vrstnikov, zaklene v garderobo ali učilnico ali počne druge stvari, zaradi katerih učenec trpi in se ne more braniti. V raziskavi nas je zanimalo, kako pogosto učenci petih razredov različnih osnovnih šol doživljajo različne vloge (vlogo žrtve, vlogo nasilneža in vlogo opazovalca nasilja). V okviru proučevanja problematike so nas zanimale tudi razlike po spolu ter razlike med učenci iz podeželske in mestne šole. Rezultati kažejo, da se med učenci pojavljajo zelo različne oblike nasilja (telesno,

besedno, psihično in ekonomsko nasilje) ter da se je večina učencev že znašla tako v vlogi opazovalca in žrtve kot tudi nasilneža. Rezultati v večini oblik vrstniškega nasilja niso pokazali razlik med učenci glede na spol in vrsto šole.

KLJUČNE BESEDE: *vrstniško nasilje, žrtev, nasilnež, opazovalec nasilja.*

ABSTRACT

The following article explores the phenomenon of bullying among peers, here defined as situations in which a student or a group of students abuses another student by engaging in inappropriate name-calling, denigration, mistreatment, physical violence, damaging his/her clothing or school utensils, spreading rumours and excluding him/her from the group of his/her peers, locking that student in a school locker or classroom or by engaging in other activities which cause the victim to experience torment and helplessness. The survey conducted by the authors focuses on how often fifth-grade students from different primary schools have experienced one of a set of different roles (the role of the victim, the role of the bully and the role of the witness). In accordance with the topic, the article also looks into any possible differences evident between the sexes and between rural schools and urban schools. The results obtained reveal various forms of bullying (physical, verbal, psychological and economic aggression) and show that the majority of students have found themselves in the roles of the victim and the witness, as well as in the role of the bully. No clear differences have been found between students with regard to gender, nor between urban and rural schools.

KEY WORDS: *bullying, victim, bully, witness.*

UVOD

O vrstniškem nasilju govorimo, kadar učenec ali skupina učencev drugemu učencu govori neprijetne ali nespodobne besede, ga zafrkava, brca, tepe, mu uničuje oblačila ali šolske potrebščine, ga obrekuje in izloča iz družbe vrstnikov, zaklene v garderobo ali učilnico itd., zaradi česar učenec trpi in se ne more braniti (Habbe, 2000). V angleški literaturi je za vrstniško nasilje

najbolj specifičen in pogosto uporabljen izraz bullying, ki pa ga je v slovenski jezik težko neposredno prevesti. Besede, ki bi temu pojavu ustrezale v našem jeziku, so: ustrahovanje, viktimizacija, maltretiranje, zlorabljanje, trpinčenje, mučenje. V anglosaksonskem svetu se za pojav bullyinga uporabljata še izraza victimization in abuse. Izraz bullying pa se v strokovni literaturi uporablja izključno v zvezi z šolajočo se mladino. Smith in Sharp (1994) trpinčenje med učenci opredeljujeta kot tisto agresivno vedenje, ki je zlonamerno in preišljeno ter se običajno ponavlja. Posameznik, ki doživlja trpinčenje, se težko brani. V ozadju trpinčenja je zloraba moči, ki jo spremlja želja po zastraševanju in obvladovanju drugega. Pušnik (1999) trpinčenje opredeljuje kot tisto nasilje, ki se dogaja dalj časa, lahko je verbalno, psihično ali fizično, pomembno pa je, da vključuje neko neravnovesje moči med žrtvijo in napa-dalcem; žrtev pa se ne more braniti, zato občuti nemoč in strah.

OBLIKE VRSTNIŠKEGA NASILJA

Besagova (1989) opredeljuje več vrst trpinčenja med vrstniki: besedno (npr. zmerjanje, vzdevki, draženje), telesno (npr. pretepanje, brcanje, porivanje) in psihološko (npr. zavračanje, laganje, ustrahovanje). Ista avtorica poudarja, da se lahko trpinčenje pojavlja tudi kot socialno sprejemljivo vedenje, npr. kot velika tekmovalnost pri doseganju učnih, športnih ali socialnih dosežkov, ki manj uspešnim povzroča občutek manjvrednosti in nelagodje. Za trpinčenje je torej značilno prevladovanje močnejšega učenca nad šibkejšim, in to ne glede na okoliščine. Zabukovec Kerinova (v Aničič idr., 2002) njegove pojavne oblike še bolj natančno diferencira ter omenja in poleg telesnega, besednega in psihičnega nasilja še izsiljevanje ali ekonomsko nasilje, kot je zahteva po denarju ali drugih materialnih dobrinah ali pa povzročitelj zahteva, da mu žrtev piše domače naloge, pomaga goljufati pri preizkusih znanja, da ne pove o vandalizmu, ki mu je bil priča.

Vse navedene oblike vedenja imajo skupen motiv – prizadeti nekoga, ki je šibkejši, bodisi psihično ali fizično, da bi zadostili lastnim željam po moči in nadvladi. Agresivno vedenje lahko opazimo že pri dveletnem ali še mlajšem otroku, vendar je otrok takrat npr. gospodovalen zato, da bi se zaščitil ali preprečil vrstniku, da mu denimo vzame igračko, njegovo agresivno vedenje pa pogosto ni namenjeno zavestnemu povzročanju škode drugemu (Mandić, 2002). Okoli četrtega ali petega leta se začnejo otroci naslavljeni z zbadljivkami, da bi preskusili svojo socialno oziroma verbalno moč. Velikokrat je to edini, **207**

takrat še dokaj nedolžen način, da dokažejo svojo premoč. Če malček opaža, da lahko dobi igračko s tem, da vrstnika ugrizne, in ga pri tem nihče ne ovira, se bo začel tega vzorca vztrajno držati. Če bo petletnik zaznal, da se mu vsi v družbi pokorijo, če jih zmerja z revami, in ga pri tem nihče od odraslih ne ovira, bo takšen pristop do vrstnikov lahko uporabljal tudi v šoli. Tam pa pretepanje velikokrat zamenja čustvena zloraba, še posebej pri dekletih, pri fantih pa izsiljevanje denarja (prav tam).

Večina otrok se že kmalu po vstopu v šolo sreča z vrstniškim nasiljem. Od reakcije na prvo izkušnjo nasilja in od vloge, ki jo posamezni učenec v situaciji nasilja doživi, je odvisno, ali se bo nasilje kmalu ponovilo ali ne. Zabukovec Kerin (v Aničić idr., 2002) meni, da je zelo verjetno, da bo otrok, ki se ne brani, ne začne jokati in ne kaže strahu pred povzročiteljem, kmalu spet žrtev nasilja. Povzročitelj je namreč dosegel takšno reakcijo, ki ga je najbolj zadovoljila. Predhodno omenjeni avtorji navajajo, da žrtve pogosto prihajajo iz družin, kjer konflikte rešujejo konstruktivno, brez vpitja in pretepanja, tako da nasilja niso vajeni in ne vedo, kako naj se nanj odzovejo. Tak otrok je pogosto žrtev vrstniškega nasilja v različnih situacijah, različnih prostorih in s strani različnih povzročiteljev. Večkratne žrtve so pogosteje otroci, ki nekako izstopajo iz povprečja (npr. so izredno inteligentni, nadarjeni glasbeniki, nosijo očala, imajo astmo (Aničić idr., 2002)). Otroci s posebnimi potrebami so za povzročitelje nasilja največkrat lahke žrtve, prav tako so ranljivejši otroci, ki se od povzročiteljev razlikujejo po rasi, narodnosti, veroizpovedi (prav tam).

RAZLIČNE VLOGE V MEDVRSTNIŠKEM NASILJU

Ker žrtve nasilja zaradi čustvenih stisk, ki spremljajo medvrstniško nasilje, o svoji izkušnji težko spregovorijo, je treba dobro poznati znake, ki lahko nakazujejo, da je učenec ali učenka žrtev vrstniškega nasilja.

Otrok, ki je **žrtev vrstniškega nasilja** (Zabukovec Kerin v Aničić idr., 2002):

- se boji se prihajati v šolo ali odhajati iz nje, spremeni svojo običajno pot, zato zamuja ali pa prihaja v šolo zelo zgodaj,
- na šolskih izletih je vedno v bližini učiteljice ali učitelja in se od njega noče oddaljiti,
- starše prepriča, da ga spremljajo v šolo in čakajo ob koncu pouka,
- začne neopravičeno izostajati od pouka,
- poslabša se mu učni uspeh,

- ima poškodovano šolsko opremo ali je celo nima, 'izgubi' kos oblačila,
- starši poročajo, da je nenadoma postal zadirčen in grob,
- je lačen po odmoru za malico oz. kosilo (nekdo mu je vzel malico ali denar zanjo),
- se zapre vase, začne jecljati, ima izredno nizko samopodobo,
- deluje vznemirjeno, preneha jesti, ne pridobiva teže,
- govori o samomoru ali ga celo poskuša narediti,
- začne krasti denar drugim otrokom (to od njega zahteva povzročitelj/-ica),
- odklanja pogovor ali si izmisli neverjetno zgodbo, da bi ga pustili pri miru,
- ima nepojasnjene modrice, odrgnine in druge poškodbe,
- sam začne uporabljati nasilje nad mlajšimi in manjšimi otroci, svojimi mlajšimi bratci in/ali sestrami.

Besagova (1989) omenja še dva tipa učencev v vlogi žrtve: žrtvenega kozla, ko nekateri otroci prevzamejo vlogo žrtve samo zato, da jih skupina sprejme. Igrajo razrednega klovna, vključijo se v skupino razdiralnežev, da se počutijo varne pred drugimi nasilneži, in tako imenovano lažno žrtev. V to skupino otrok učitelji uvrščajo otroke, ki pri učitelju iščejo pozornost s tožarjenjem drugih v oddelku.

Besagova (1989) je na osnovi metaraziskave ugotavljala najpogostejše **lastnosti nasilneža**. Med njimi je najopaznejša značilnost njegova agresivnost. Nasilnež je pogosto nasilen tudi do odraslih, npr. do učiteljev in staršev. Nasilneži imajo na splošno bolj pozitivna stališča do nasilja in do uporabe nasilnih sredstev kot drugi učenci. Zanje so značilne nagle, vročekrvne reakcije in močna potreba po obvladovanju drugih, imajo težave na področju življenja v druge in redko doživljajo krivdo. Pogosto imajo razmeroma visoko samopodobo. O sebi menijo, da so sposobni, vplivni in uspešni. Če so nasilneži fantje, so večinoma močnejši od drugih fantov, še posebno od svojih žrtev. Na vrstnike imajo močan vpliv, pogoste imajo razvite tudi vodstvene spretnosti. Dobro se znajdejo v različnih položajih, pogosto imajo smisel za humor. Vsi telesno močni fantje seveda ne postanejo nasilneži, res pa je, da je telesna moč med fanti priljubljena lastnost. Priljubljenost pa verjetno zmanjšuje možnost, da postaneš žrtev. Dekleta v vlogi nasilnežev uporabljajo manj opazne, bolj prikrite oblike nadlegovanja, npr. obrekovanje, manipuliranje, izolacijo. Včasih rada pretiravajo, se hvalijo, vpijejo in dominirajo nad vrstnicami. Nasilneži imajo izrazite potrebe po nadvladi in podrejanju drugih, radi se uveljavljajo z močjo in grožnjami. Včasih se o svojih dejanjih le širokoustijo pred vrstniki. Na splošno radi nasprotujejo, so kljubovalni in agresivni do odraslih, odrasli se jih lahko tudi bojijo. Spretno se znajo izviti iz neprijetnih

situacij. Nasilneži so povprečno ali le rahlo podpovprečno priljubljeni. Pogosto jih obkroža majhna skupina dveh ali treh prijateljev, ki jih podpirajo in jih imajo radi. Poudariti je treba, da nekateri učenci sodelujejo pri trpinčenju, a ne prevzamejo pobude. Te lahko označimo za pasivne nasilneže ali privrženec. Ta skupina nasilnežev se dokaj razlikuje v lastnostih in jo sestavljajo bolj negotovi ter tesnobni učenci (prav tam, 1989).

Čeprav je težko opisati ‚tipičnega‘ otroka povzročitelja nasilja, se večina avtoric in avtorjev strinja, da imajo povzročitelji nekaj skupnih lastnosti (Zabukovec Kerin, v Aničić idr., 2002):

- ne čutijo se sposobni spoprijeti z vsakodnevnimi dogodki, raje se ne bodo niti potrudili, kot da bi doživeli neuspeh,
- sami so žrtve ustrahovanja in/ali drugih vrst nasilja, največkrat v družini,
- prihajajo iz družin, kjer cenijo avtoriteto, moč, materialni uspeh,
- ne čutijo obžalovanja, kadar prizadenejo vrstnika ali vrstnico; pogosto menijo, da ni dovoljeno kazati čustev,
- ne sprejemajo odgovornosti za svoja dejanja,
- čutijo potrebo po nadvladi, vedno morajo zmagati.

Navedene lastnosti niso nujne za vse mlade nasilneže. Nasilje je mladim lahko tudi način krajšanja časa, izraz nenadzorovane jeze, prizadetosti in drugih čustev. Tomori (1993) poudarja, da se nasilje pojavlja občasno, izjemoma ali kot ustaljeno vedenje z raznovrstno dinamično osnovo kot znak premagovanja strahu, obvladovanja občutka ogroženosti, istovetenja z napadalcem, kot način iskanja ugodja, nadomestilo za pomanjkljivo samospoštovanje, edina možnost samopotrjevanja, impulzivni odziv na prizadetost, prikrito samokaznovalno vedenje, lahko pa tudi kot sprejemanje subkulturnih norm. V vlogi nasilnežev se znajdejo tako dekleta kot fantje, razlika med spoloma je ta, da izvajajo nad žrtvami različne oblike nasilja. V večini svojih oblik je nasilje med otroki motivirano, kar pomeni, da obstajajo določeni pritiski ali potrebe, iz katerih izvira (Dekleva, 1996).

V vrstniškem nasilju pa se ne pojavljajo zgolj nasilneži in žrtve, ampak obstaja tudi tretja skupina oz. vloga, to so **opazovalci vrstniškega nasilja**, ki so največkrat prisotni kot priče dogajanja. Praviloma na nasilje ne reagirajo, saj ne vedo, kako. Opazovalci vrstniškega nasilja so pogosto razburjeni, počutijo se nemočne in krive, ker ne posredujejo in/ali poiščejo pomoči odraslih (Elliott, 1997), hkrati pa se tudi bojijo, da bodo sami postali naslednja žrtev (Sanders, 1999).

VRSTNIŠKO NASILJE IN RAZLIKE MED SPOLOMA

Vsakanje izkušnje in tudi študije potrjujejo, da so fantje bolj fizično agresivni kot dekleta (Pušnik, 1999). Pri tem imajo gotovo pomembno vlogo biološki faktorji, vendar pa se zdi, da je odločilno učenje socialne vloge, ki je vezana na spol. Tako od fantov pričakujemo, da se bodo sposobni ubraniti pred napadom drugih ter si pridobiti mesto v družbi, pri čemer ima telesna agresivnost pomembno vlogo. Fante, ki jim ni do pretepanja, vrstniki označijo kot mevže in pogosto postanejo tarča posmeha. Pušnik poudarja (prav tam), da je za fante bolj značilna neposredna agresija (npr. fizičen napad, grožnje), za dekleta pa posredna oblika agresije (npr. razširjanje lažnih govoric o žrtvi, socialna izolacija žrtve). Do fizične agresivnosti fantov smo pogosto bolj tolerantni kot do agresivnosti deklet. Raziskave so pokazale (prav tam), da učitelji fizično obračunavanje med dekleti veliko hitreje označijo za nasilje kot enako vedenje fantov in so nad njim običajno tudi bolj zgroženi. Ljudje tudi pogosto menimo, da se za dekleta pretepanje ne spodobi, dopuščajo pa se besedne in posredne oblike agresivnosti (npr. socialna izolacija, opravljanje). Dekleta, ki se ne ravna po predpisani socialni vlogi, so manj podvržena neodobravanju vrstnikov, pač pa nanje izvajajo večji pritisk starši (Pušnik, 1999). V primerjavi s fanti, je drugačno tudi njihovo vedenje v stiski in ob frustracijah. Pri dekletih so manj pogoste vedenjske motnje, pogostejše pa nevrotične in psihosomatske motnje (prav tam). Dekleta kličejo po pomoči in pozornosti s čustveno prizadetostjo, depresivnimi umiki in telesnimi tegobami, fantje pa bolj z neposrednim nasilnim vedenjem. Nasilnost je pri fantih bolj usmerjena navzven, pri dekletih pa je pogostejša in manj jasno izražena navznoter usmerjena agresivnost, ki se lahko stopnjuje do samomorilskih poskusov (prav tam).

Razlike po spolu lahko razložimo tudi z analizo različnih pričakovanj, ki jih imamo do fantov in deklet. Zabukovec Kerin (v Aničić idr., 2002) meni, da od deklet običajno veliko pričakujemo, npr. da so prijazne, občutljive in pasivne, da znajo dobro poslušati, da sledijo navodilom, da so uspešne v šoli, da so pametne, a ne prepametne, da imajo rade dojenčke in so do njih nežne ter zanje skrbijo, da so vljudne in delajo tudi stvari proti svoji volji, da so urejene, da skrbijo za svoje telo ... Od fantov pa pričakujemo, da so močni, da imajo stvari pod kontrolo, da skrivajo svoja čustva, da pokažejo jezo, da bodo kot odrasli dobro zaslužili ipd. Družbena pričakovanja torej vplivajo na to, katero vrsto nasilja uporabi fant ali dekle, in na to, kako se bo otrok upiral nasilju. Raziskovalne ugotovitve (prav tam) kažejo, da se fantje

in dekleta, ki izvajajo nasilje nad drugimi, razlikujejo glede oblik nasilja, ki jih izvajajo, telesne moči, samopodobe, anksioznosti in odnosov z vrstniki. Možina (1996) je ugotovila, da med spoloma ni večjih odstopanj v izvajanju posrednih in besednih oblik trpinčenja. Navedene posredne oblike nasilja (npr. zavračanje, neupoštevanje, prikrivanje resnice oziroma laganje) so fantje izvajali v približno enaki meri kot dekleta. Podobno je vsak od obeh spolov izvajal približno polovico vseh izvedenih besednih oblik nasilja (npr. žaljivi vzdečki, neprijetne pripombe). Jasno pa je bilo razvidno, da je bilo med učenci, ki so izvajali fizične oblike nasilja (pretepanje, nagajanje, pljuvanje, uničevanje lastnine), občutno manj deklet kot fantov (prav tam). Razlike pri telesni moči se kažejo v zastopanosti posameznega spola med nasilneži, ki različno ocenjujejo svojo telesno moč. Omenjena avtorica ugotavlja, da je v skupinah učencev, ki se ocenjujejo za močnejše oz. za enakovredne vrstnikom, zastopanih več fantov kakor deklet. Tudi med nasilneži, ki se ocenjujejo za močnejše ali enakovredne od vrstnikov, je prav tako več fantov kakor deklet. Večji odstotek deklet kot fantov je le, ko se učenci, ki izvajajo nasilje, ocenjujejo za šibkejši v primerjavi z vrstniki (prav tam). Pri fantih je torej za nasilneže telesna moč pomembna, saj se za razreševanje konfliktov pogosteje poslužujejo telesne agresije. Možina (prav tam) navaja, da imajo dekleta, ki izvajajo več nasilja, slabše odnose z vrstniki, fantje nasilneži pa ne. Dekleta med seboj obračunavajo predvsem s posrednimi oblikami agresije, kjer pa njihova telesna moč ne igra pomembne vloge. Bolj anksiozna dekleta izvajajo več nasilja, manj anksiozna pa manj, pri fantih pa je bilo ugotovljeno, da ta povezava ni statistično pomembna.

RAZISKAVA

V raziskavi smo želele raziskati, kako pogosto (in ali sploh že kdaj) so se osnovnošolski učenci znašli v različnih vlogah v situacijah nasilja, tj. v vlogi žrtve, nasilneža ali opazovalca vrstniškega nasilja. Od vsakega sodelujočega učenca smo želele pridobiti podatke o tem, ali je v šoli že bil kdaj trpinčen, ali je v šoli že kdaj trpinčil druge in ali je že kdaj opazoval, ko so sovrstniki v šoli trpinčili sovrstnika. Preveriti smo želele, ali se dekleta in fantje ter učenci mestnih in podeželskih šol razlikujejo glede svojega doživljanja različnih vlog v situacijah nasilja v šoli. Predvidevale smo, da se je večina učencev v situacijah nasilja že znašla v vseh treh vlogah, povezanih z nasiljem, tj. v vlogi žrtve, nasilneža in opazovalca (H₁). Razlik po spolu (H₂) in med učenci

mestne in podeželske šole (H₃) v tem, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve nasilja in nasilneža, nismo predvidevali.

Raziskava je študija prereza, uporabili smo kavzalno-neeksperimentalni pristop. Za zbiranje podatkov smo uporabili posebej za to raziskavo oblikovan vprašalnik s tremi sklopi vprašanj. Prvi sklop se je navezoval na vlogo opazovalca nasilnih situacij, drugi sklop na vlogo žrtve v teh situacijah in tretji na vlogo nasilneža. V raziskavi sodelujoči učenci so na vsak sklop vprašanj odgovarjali ločeno na štiristopenjski lestvici Likertovega tipa. Odločali so se med odgovori: (1) nikoli, (2) včasih, (3) pogosto in (4) zelo pogosto. V raziskavi smo kot neodvisni spremenljivki uporabili tip osnovne šole (mestna, podeželska) in spol učenca (fantje, dekleta).

V raziskavi je sodelovalo 125 učencev petega razreda dveh mestnih in dveh podeželskih šol, od tega je bilo 63 fantov (50,4 %) in 62 deklet (49,6 %) ter 67 učencev (53,6 %) s podeželske in 58 učencev (46,4 %) z mestne osnovne šole. Za v raziskavi sodelujoče učence smo predhodno pridobili soglasje njihovih staršev.

REZULTATI

DOŽIVLJANJE RAZLIČNIH VLOG V SITUACIJAH, POVEZANIH Z NASILJEM

Da bi ugotovili, ali se je večina učencev že znašla v kateri izmed treh vlog (žrtve, nasilneža ali opazovalca vrstniškega nasilja), smo udeležence vprašali, kako pogosto so se znašli v situaciji, ko je neki učenec drugega brcal, pljuval, odrival, žalil, o njem pisal neresnične stvari, ga izločil iz igre, družbe, skupine, ga ustrahoval, mu grozil, ga zapiral v prostor, zahteval od njega denar, uničeval njegove stvari in ga zmerjal (vloga opazovalca), kako pogosto so se sami znašli v situaciji, ko je njim nekdo počel prej navedene stvari (vloga žrtve) in kako pogosto so bili sami tisti, ki so prej navedene stvari počeli drugim (vloga nasilneža). Pri vseh treh vlogah so udeleženci za vsako nasilno vedenje izbrali med odgovori: *nikoli*, *včasih*, *pogosto* ali *zelo pogosto* sem se znašel v omenjeni situaciji. Da se je anketiranec znašel v posamezni vlogi, smo sklepali v primerih, ko je anketiranec na vsaj eno podano situacijo (brcanje, pljuvanje, odrivanje itd.) odgovoril z odgovori včasih, pogosto ali zelo pogosto. Če pa je anketiranec na vse podane situacije za vsako posamezno vlogo posebej odgovoril z nikoli, smo predpostavile, da se v

Tabela 1: Odstotni deleži učencev, ki so različne oblike nasilnega vedenja doživljali v vlogi opazovalca, žrtve in nasilneža

<i>v vlogi OPAZOVALCA</i>										
	nikoli		včasih		pogosto		zelo		skupaj	
	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%
Brcal	12	9,6	82	65,6	18	14,4	13	10,4	125	100
Pljuval	77	61,6	36	28,8	9	7,2	3	2,4	125	100
Odrival	5	4	52	41,6	42	33,6	26	20,8	125	100
Žalil	6	4,8	39	31,2	37	29,6	43	34,4	125	100
Pisal neresnične stvari	55	44	44	35,2	20	16	6	4,8	125	100
Izločil iz igre, družbe ...	15	12	66	52,8	24	19,2	20	16	125	100
Ustrahoval, grozil	51	40,8	53	42,4	16	12,8	5	4	125	100
Zapiral v prostor	66	52,8	45	36	11	8,8	3	2,4	125	100
Zahteval denar	99	79,2	25	20	1	0,8	0	0	125	100
Uničeval stvari	66	52,8	47	37,6	9	7,2	3	2,4	125	100
Zmerjal	66	52,8	47	37,6	9	7,2	3	2,4	125	100
<i>v vlogi ŽRTVE</i>										
	nikoli		včasih		pogosto		zelo		skupaj	
	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%
Brcal	38	30,64	73	58,87	7	5,64	6	4,83	124	100
Pljuval	103	83,06	17	13,70	2	1,61	2	1,61	124	100
Odrival	44	35,48	55	44,35	13	10,48	12	9,67	124	100
Žalil	22	17,74	66	53,22	20	16,12	16	12,90	124	100
Pisal neresnične stvari	73	58,87	33	26,61	14	11,29	4	3,22	124	100
Izločil iz igre, družbe ...	50	40,32	50	40,32	15	12,09	9	7,25	124	100
Ustrahoval, grozil	81	65,32	36	29,03	4	3,22	3	2,41	124	100
Zapiral v prostor	101	84,45	20	16,12	1	0,80	2	1,61	124	100
Zahteval denar	110	88,70	12	9,67	1	0,80	1	0,80	124	100
Uničeval stvari	92	74,19	27	21,77	2	1,61	3	2,41	124	100
Zmerjal	57	45,96	36	29,03	18	14,51	13	10,48	124	100
<i>v vlogi NASILNEŽA</i>										
	nikoli		včasih		pogosto		zelo		skupaj	
	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%
Brcal	54	46,95	53	46,08	4	3,47	4	3,47	115	100
Pljuval	100	86,95	11	9,56	1	0,87	3	2,60	115	100
Odrival	57	49,56	47	40,86	6	5,21	5	4,34	115	100
Žalil	31	26,95	71	61,73	8	6,95	5	4,34	115	100

v vlogi NASILNEŽA	zelo									
	nikoli		včasih		pogosto		pogosto		skupaj	
	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%	f	f%
Pisal neresnične stvari	87	75,65	24	20,86	1	0,87	3	2,60	115	100
Izločil iz igre, družbe ...	72	62,60	36	31,30	4	3,47	3	2,60	115	100
Ustrahoval, grozil	96	83,47	15	13,04	1	0,87	3	2,60	115	100
Zapiral v prostor	98	85,21	14	12,17	1	0,87	2	1,74	115	100
Zahteval denar	112	97,39	1	0,87	0	0	2	1,74	115	100
Uničeval stvari	107	93,04	5	4,34	1	0,87	2	1,74	115	100
Zmerjal	75	65,21	30	26,08	6	5,21	4	3,47	115	100

določeni vlogi še ni znašel. V tabeli 1 so predstavljeni deleži posameznih skupin odgovorov anketirancev.

Rezultati raziskave so pokazali, da so se vsi anketiranci že znašli v vlogi opazovalca, saj nihče od njih ni na vse podane situacije odgovoril z nikoli. V vlogi žrtve se je znašlo 99,2 % anketirancev, v vlogi nasilneža pa 92 % vseh anketirancev. Predvidevanje, da se je večina učencev v situacijah nasilja že znašla v vseh treh vlogah (v vlogi opazovalca, žrtve in nasilneža), se je torej potrdilo.

Da bi dobili bolj celostno sliko in povečali preglednost podatkov, smo v nadaljevanju obdelave podatkov združevali kategorije odgovorov (tabela 2); v kategoriji UDELEŽEN so skupaj zajeti deleži učencev, ki so odgovarjali, da so bili navedenim situacijam nasilja v različnih vlogah priča včasih, pogosto ali zelo pogosto, pod kategorijo NIKOLI pa smo zajeli odgovore nikoli.

Ob pogledu na tabelo 2 ugotovimo, da so med pogostostjo določenih oblik trpinčenja opazne velike razlike (tako v vlogi opazovalcev, žrtev in nasilnežev), kar kaže na to, da so določene oblike vrstniškega nasilja pogostejše prisotne ali pa so učenci nanje bolj pozorni. V primeru vseh treh vlog, so kot oblike trpinčenja, so v ospredju zlasti odrivanje, žaljenje, brcanje ter izločanje iz igre, družbe oz. skupine.

Zaskrbljujoče je, da se je večina učencev že znašla v vseh treh vlogah. Iz rezultatov je razvidno, da so žrtve največkrat deležne psihičnega, telesnega in besednega nasilja, prav tako pa so te vrste nasilja največkrat zaznane s strani opazovalcev. Nasilneži – v tej vlogi se je že znašlo kar 92 % vseh anketiranih učencev – pa se v najvišjem odstotku poslužujejo telesnega in besednega nasilja.

Primerjava dobljenih rezultatov kaže, da se je večina anketirancev že znašla **v vlogi opazovalca nasilja**, in to v situacijah, ko so drugi učenca

Tabela 2: *Odgovori anketirancev v vlogi opazovalca, žrtve, nasilneža (v f %)*

	kot OPAZOVALEC		kot ŽRTEV		kot NASILNEŽ	
	NIKOLI	UDELEŽEN	NIKOLI	UDELEŽEN	NIKOLI	UDELEŽEN
Brcal	9,6	90,4	30,64	69,36	46,95	53,05
Pljuval	61,6	38,4	83,06	16,94	86,95	13,05
Odrival	4,0	96,0	35,48	64,52	49,56	50,44
Žalil	4,8	95,2	17,74	82,26	26,95	73,05
Pisal neresnične stvari	44,0	56,0	58,87	41,13	75,65	24,35
Izločil iz igre, družbe ...	12,0	88,0	40,32	59,68	62,60	37,4
Ustrahoval, grozil	40,8	59,2	65,32	34,68	83,47	16,53
Zapiral v prostor	52,8	47,2	84,45	15,55	85,21	14,79
Zahteval denar	79,2	20,8	88,70	11,30	97,39	2,61
Uničeval stvari	52,8	47,2	74,19	25,81	93,04	6,96
Zmerjal	17,6	82,4	45,96	54,04	65,21	34,79
Skupaj (f %)	34,47	65,53	56,70	43,30	70,27	29,73

odrivali (96,0 %), ga žalili (95,2 %), brcali (90,4 %) in izločali iz družbe, igre ... (88,0 %). Najmanjkrat pa so učenci v vlogah opazovalca zaznali, da so drugi od posameznika zahtevali denar (20,8 %) in ga pljuvali (38,4 %). Večina anketirancev se je že znašla tudi **v vlogi žrtve nasilja**, tj. v situacijah, ko so jih drugi učenci žalili (82,26 %), brcali (69,36 %) in odrivali (64,52 %). Najmanj pogosto pa so vrstniki od učencev v tej vlogi zahtevali denar (11,30 %), jih zapirali v prostor (15,55 %) in jih pljuvali (16,94 %). Večina anketirancev se je že znašla tudi **v vlogi nasilneža**, torej v situacijah, ko so druge učence žalili (73,05 %), jih brcali (53,05 %) in odrivali (50,44 %). Najmanj pogosto pa so nasilneži od drugih učencev zahtevali denar (2,61 %), jim uničevali stvari (6,96 %) in jih pljuvali (13,05 %).

Zanimiva je primerjava doživljanja različnih oblik vedenja v vlogi žrtve in v vlogi nasilneža. Učence so v vlogi žrtve največkrat žalili brcali in odrivali, v vlogi nasilneža pa je ravno v teh treh vrstah nasilnega vedenja odstotni delež najvišji. To verjetno pomeni, da so omenjena vedenja najpogosteje prisotna pri izvajanju nasilnih dejanj. Tudi v primeru zahtevanja denarja in pri pljuvanju se rezultati pri obeh vlogah ujemajo, saj so bile žrtve najmanjkrat deležne tega, da bi od njih zahtevali denar in jih pljuvali, nasilneži pa so ti dve obliki nasilja najmanjkrat izvajali nad drugimi. Oblike nasilja, kot so žaljenje, brcanje in odiranje, so med učenci bolj pogoste kot pa izsiljevanje denarja morda zato, ker je

to dejanje nezakonito in se teže (posledic) dejanja verjetno zavedajo tudi učenci.

Z rezultati raziskave torej potrjujemo, da se je večina učencev v situacijah nasilja že znašla v vseh treh vlogah: tako v vlogi opazovalca, vlogi žrtve kot tudi v vlogi nasilneža. Učenci izvajajo vse oblike nasilja: telesno, besedno, psihično in ekonomsko. Zadnje sicer nekoliko manj, vendar se kljub temu pojavlja.

RAZLIKE MED SPOLOMA GLEDE NA POGOSTOST ZAVZEMANJA RAZLIČNIH VLOG V SITUACIJAH NASILJA

V raziskavi smo predpostavljali, da se dekleta in fantje ne razlikujejo v tem, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve nasilja, nasilneža in opazovalca nasilja. Statistično pomembnost razlik smo preverjali s t-preizkusom za neodvisne vzorce.

V tabeli 3 so prikazani rezultati, ki kažejo na razlike med dekleti in fanti glede na to, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve nasilja, nasilneža in opazovalca nasilja. V tabeli prikazujemo statistične parametre le za vlogo žrtve in vlogo nasilneža, kjer smo razlike tudi statistično dokazali. Med dekleti in fanti ni statistično pomembnih razlik v tem, kako pogosto se znajdejo **v vlogi opazovalca**. Vloge opazovalca si učenec običajno ne izbira sam, odvisna je npr. od naključne prisotnosti na kraju nasilnega dogodka,

Tabela 3: Razlike med dekleti in fanti v doživljanju različnih vlog (t-preizkus)

OBLIKA TRPINČENJA – VLOGA ŽRTVE	M		t	p
	FANTJE	DEKLETA		
Brcanje	2,03	1,65	-3,041	0,003
Pljuvanje	1,30	1,13	-1,777	0,078
Odrivanje	2,06	1,81	-1,567	0,120
Žaljenje	2,32	2,15	-1,072	0,286
Pisanje neresničnih stvari	1,48	1,69	1,498	0,137
Izločanje iz igre, družbe, skupine	1,67	2,05	2,430	0,017
Ustrahovanje, grožnje	1,52	1,32	-1,678	0,096
Zapiranje v prostor	1,24	1,21	-0,295	0,769
Zahtevanje denarja	1,19	1,08	-1,442	0,152
Uničevanje stvari	1,32	1,32	0,045	0,964
Zmerjanje	1,95	1,82	-0,717	0,475

OBLIKA TRPINČENJA – VLOGA NASILNEŽA	M		t	p
	FANTJE	DEKLETA		
Brcanje	1,95	1,21	-6,854	0,000
Pljuvanje	1,32	1,03	-2,964	0,004
Odrivanje	1,90	1,27	-5,057	0,000
Žaljenje	1,87	1,76	-0,888	0,376
Pisanje neresničnih stvari	1,30	1,26	-0,402	0,689
Izločanje iz igre, družbe, skupine	1,52	1,32	-1,678	0,096
Ustrahovanje, grožnje	1,35	1,06	-2,861	0,005
Zapiranje v prostor	1,25	1,10	-1,740	0,084
Zahtevanje denarja	1,11	1,00	-1,614	0,109
Uničevanje stvari	1,17	1,03	-1,764	0,080
Zmerjanje	1,63	1,23	-3,236	0,002

Opomba: statistično pomembne razlike med spoloma so v poudarjenem tisku.

različnih okoliščin pa tudi od učenčeve radovednosti, kar je najverjetneje razlog, da rezultati niso pokazali razlike med spoloma.

Statistično pomembne razlike med spoloma pa smo potrdili **v vlogi žrtve**. Iz tabele 3 je razvidno, da obstajajo statistično pomembne razlike v tem, kako pogosto dekleta ali fante nekdo brca ter izloča iz družbe, igre ali skupine. Pri drugih oblikah nasilnega vedenja razlike niso statistično pomembne. Nad dekleti se brcanje kot oblika trpinčenja manj pogosto izvaja kot nad fante, dekleta pa bolj pogosto doživljajo, da so izločena iz družbe, igre, skupine kot fante. Rezultati kažejo, da so fantje v večji meri deležni fizičnih oblik nasilja kot dekleta, kar je v svoji raziskavi ugotovila tudi Možina (1996). Za fante je pomemben vidik potrjevanja telesna moč, zato se tudi za razreševanje konfliktov poslužujejo predvsem telesne agresije.

Rezultati t-preizkusa za neodvisne vzorce med dekleti in fante so pokazali, da so statistično pomembne razlike med spoloma tudi **v vlogi nasilneža**. Statistično pomembne razlike med spoloma se pojavljajo pri brcanju, pljuvanju, odrivanju, ustrahovanju in grožnjah ter zmerjanju. Nasilneži moškega spola druge pogosteje brcajo, pljuvajo, odrivajo, jih ustrahujejo in jim grozijo ter jih zmerjajo, medtem ko dekleta vse omenjene oblike nasilja uporabljajo redkeje kot fante.

Glede na to, da je analiza odgovorov s t-preizkusom za neodvisne vzorce pokazala, da med dekleti in fante ni statistično pomembnih razlik v tem, kako pogosto se znajdejo v vlogi opazovalca, lahko za to vlogo drugo hipotezo, ki pravi, da ni razlik med spoloma glede pogostosti pojavljanja v različnih vlogah,

potrdimo. Fantje in dekleta so **v vlogi žrtve** enako pogosto deležni pljuvanja, odrivanja, žaljenja, pisanja neresničnih stvari, ustrahovanja in groženj, zapiranja v prostor, zahtevanja denarja, uničevanja stvari ter zmerjanja. Pri brcanju in izločanju iz družbe, igre ter skupine pa smo razlike po spolu dokazali. Fantje so pogosteje kot dekleta deležni brcanja, dekleta pa pogosteje kot fantje izločanja iz družbe, igre ali skupine. **V vlogi nasilneža** pa so razlike med spoloma statistično pomembne v situacijah, povezanih z brcanjem, pljuvanjem, odrivanjem, ustrahovanjem in grožnjami ter zmerjanjem – vse naštetu počnejo fantje pogosteje kot dekleta. Med dekleti in fanti pa razlik nismo potrdili v pogostosti žaljenja, pisanja neresničnih stvari, izločanja iz igre, družbe in skupine, zapiranja drugih v prostor, zahtevanja denarja in uničevanja stvari.

Glede na dobljene rezultate so torej opazovalci, žrtve in nasilneži obeh spolov. Sanders (1999) meni, da dekleta v vlogi nasilneža lahko žrtev fizično, besedno, psihično in ekonomsko trpinčijo enako kot fantje, vendar največkrat kot obliko nasilja uporabljajo žaljenje. Isti avtor ugotavlja (prav tam), da fantje običajno ustrahujejo fante, dekleta pa dekleta. Rezultati te raziskave so pokazali, da fantje pogosteje kot dekleta v vlogi nasilneža uporabljajo oblike fizičnega nasilja, ustrahovanje, grožnje in zmerjanje.

RAZLIKE MED UČENCI MESTNIH IN PODEŽELSKIH OSNOVNIH ŠOL V TEM, KAKO POGOSTO SE V SITUACIJAH NASILJA ZNAJDEJO V VLOGI ŽRTVE NASILJA ALI V VLOGI NASILNEŽA

V raziskavi so nas zanimale tudi razlike v doživljanju situacij nasilja pri učencih mestnih in podeželskih osnovnih šol. Predpostavljale smo, da se učenci mestne šole v posameznih situacijah vrstniškega nasilja od učencev podeželske šole ne razlikujejo v tem, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve nasilja in nasilneža. Omenjeno hipotezo smo preverile s t-preizkusom za neodvisne vzorce. V tabeli 4 so prikazani rezultati, ki kažejo na razlike med učenci obeh vrst šol glede na to, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve ali nasilneža v situacijah, povezanih z nasiljem. S t-preizkusom nismo ugotovili statističnih razlik med učenci obeh vrst šol v vlogi opazovalca, zato teh podatkov v tabeli ne navajamo.

Rezultati, zbrani v tabeli 4, kažejo, da se učenci mestne in podeželske šole **v vlogi žrtve** statistično pomembno ne razlikujejo v pogostosti doživljanja brcanja, pljuvanja, žaljenja, pisanja neresničnih stvari, izločanja iz družbe, 219

Tabela 4: *Razlike med učenci mestne in podeželske šole v različnih vlogah (t-preizkus)*

OBLIKA TRPINČENJA – VLOGA ŽRTVE	M		t	p
	MESTO	PODEŽELJE		
Brcanje	1,72	1,94	-1,654	0,101
Pljuvanje	1,16	1,27	-1,157	0,249
Odrivanje	1,64	2,19	-3,512	0,001
Žaljenje	2,09	2,36	-1,699	0,092
Pisanje neresničnih stvari	1,45	1,70	-1,747	0,083
Izločanje iz igre, družbe, skupine	1,74	1,96	-1,336	0,184
Ustrahovanje, grožnje	1,36	1,48	-0,954	0,342
Zapiranje v prostor	1,12	1,31	-2,027	0,045
Zahtevanje denarja	1,12	1,15	-0,371	0,711
Uničevanje stvari	1,31	1,33	-0,159	0,874
Zmerjanje	1,84	1,93	-0,443	0,658

OBLIKA TRPINČENJA – VLOGA ŽRTVE	M		t	p
	MESTO	PODEŽELJE		
Brcanje	1,59	1,58	0,032	0,974
Pljuvanje	1,22	1,13	0,902	0,369
Odrivanje	1,57	1,61	-0,313	0,755
Žaljenje	1,72	1,90	-1,326	0,187
Pisanje neresničnih stvari	1,24	1,31	-0,664	0,508
Izločanje iz igre, družbe, skupine	1,28	1,55	-2,322	0,022
Ustrahovanje, grožnje	1,10	1,30	-1,921	0,057
Zapiranje v prostor	1,17	1,18	-0,073	0,942
Zahtevanje denarja	1,00	1,10	-1,512	0,133
Uničevanje stvari	1,10	1,10	-0,013	0,990
Zmerjanje	1,40	1,46	-0,501	0,617

Opomba: statistično pomembne razlike med učenci obeh šol so v poudarjenem tisku.

igre in skupine, ustrahovanja in groženj, zahtevanja denarja, uničevanja stvari ter zmerjanja. Statistično pomembne razlike med učenci mestne in podeželske šole v vlogi žrtve pa smo potrdili v tem, kako pogosto jih nekdo odriva in zapira v prostor. Nad učenci podeželske šole je odrivanje kot oblika trpinčenja statistično pogosteje uporabljeno kot nad učenci mestne šole. Prav tako so učenci podeželske šole s strani vrstnikov statistično pogosteje zaprti v neki prostor kot učenci mestne šole. Ko gre za prevzemanje vloge nasilneža, pa so statistično pomembne razlike med učenci obeh vrst šol le v tem, kako pogosto nekoga izločajo iz igre, družbe, skupine: Učenci podeželske šole se

pogosteje poslužujejo te oblike trpinčenja kot učenci mestne. V vseh drugih oblikah nasilnega vedenja med njimi ni statistično pomembnih razlik. Pogosto predpostavljamo, da se vrstniško nasilje pojavlja predvsem v šolah v velikih mestih (Olweus, 1995). Ob primerjavi rezultatov raziskave o stopnji nasilja med učenci na osnovni šoli v Kranjski gori (Potočnik, 1999) in raziskave v šestih osnovnih šolah v Ljubljani (Dekleva, 1996) pa lahko ugotovimo, da so razlike zanemarljive. Na podlagi rezultatov naše raziskave lahko torej sklenemo, da med učenci mestne in podeželske osnovne šole sicer obstajajo določene razlike v tem, kako pogosto se znajdejo v vlogi žrtve ali nasilneža, odvisne pa so predvsem od posamezne oblike nasilnega vedenja.

SKLEP

Nasilje je prisotno vse okoli nas in žal so ga deležni tudi osnovnošolci, ki ga doživljajo bodisi v vlogi opazovalca, žrtve ali nasilneža. Rezultati raziskave na vzorcu osnovnošolcev kažejo, da so se učenci petih razredov v večini že znašli v vseh treh vlogah v situacijah nasilja. V vrstniško nasilje so vpleteni tako fantje kot dekleta, ki se pojavljajo kot opazovalci nasilja, žrtve nasilja in nasilneži. Ker je šola pomemben dejavnik socializacije mladih, ima na področju preprečevanja nasilja zelo pomembno vlogo in nalogo ne le na področju ozaveščanja o vrstah in oblikah nasilja, temveč tudi na področju spodbujanja ničelne tolerance do nasilnega vedenja. Šola lahko s sistematičnim in strokovno načrtovanim oblikovanjem ugodne šolske in razredne klime vrstniško nasilje preventivno preprečuje, ob njegovem pojavljanju pa ga z različnimi pedagoškimi mehanizmi tudi sankcionira. Učenci večji del dneva preživijo v šoli skupaj z učitelji. Prav učitelji so pogosto prvi, ki prek tipičnih znakov v učencih prepoznajo vlogo opazovalca nasilja, nasilneža ali žrtve nasilja. Učenci žrtve, opazovalci in celo nasilneži imajo potrebo nekomu zaupati svoje strahove, probleme in stiske. Ker pa učenci, zlasti tisti, ki so žrtve nasilja, svojo stisko pogosto zadržujejo v sebi, je potrebno nenehno javno ozaveščanje nevarnosti vrstniškega nasilja, npr. prek različnih projektov (npr. projekt *Povej! Za varno šolo*). V različnih krajih po Sloveniji že nekaj časa delujejo tudi Unicefove varne točke, ki so dostopne na različnih javnih prostorih (npr. v lekarnah, knjižnicah, cvetličarnah ...), kamor se poleg drugih otrok v stiski lahko zatečejo tudi učenci udeleženci v situacijah nasilja. Pomembno je, da je vključeno osebje strokovno usposobljeno, da posameznikom lahko ponudi zaščito, svetovanje oz. jim da informacije, kako naj rešujejo probleme z nasiljem. Preventivne

dejavnosti in ozaveščanje o pojavu nasilja, usmeritve za pravilno odzivanje nanj, napatki žrtvam nasilja, nasilnežem in opazovalcem nasilja ter povezovanje z organizacijami, ki nudijo pomoč udeležencem nasilja, so pomembni dejavniki, s katerimi lahko zmanjšamo medvrstniško nasilje.

LITERATURA

- Aničič, K., Lešnik Mugnaioni, D., Plaz, M., Vanček, N., Verbnik Dobnikar, T., Veselič, Š. in Zabukovec Kerin, K. (2002). *Nasilje – Nenasilje*. Ljubljana: iz.
- Besag, V. E. (1989). *Bullies and victims in school*. Philadelphia: Open University Press.
- Dekleva, B. (1996). *Nasilje med vrstniki v šoli in v zvezi s šolo*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Elliott, M. (1997). *101 Ways to Deal with Bullying, A guide for Parents*. London: Hodder & Stoughton.
- Habbe, J. (2000). *Nasilje in varnost otrok v šolah*. Ljubljana: Lisac & Lisac.
- Mandić, M. (2002). Ustrahovanje in pretepanje med otroki. *Otrok in družina: revija za družinsko in družbeno vzgojo*, 2002 (10), str. 16–17.
- Možina, J. (1996). Trpinčenje med osnovnošolci in razlike med spoloma. *Sodobna pedagogika*, 47 (7/8), str. 388–389.
- Olweus, D. (1995). *Trpinčenje med učenci, kaj vemo in kaj lahko naredimo*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Potočnik, S. (1999). Ali je nasilja na podeželju manj? *Didakta*, 46/47 (8), str. 38–43.
- Povej! Za varno šolo*. (2010) Pridobljeno 2. 3. 2010 s svetovnega spleta: <http://www.unicef.si/vsebina/118/Povej!%20Spregovorimo%20o%20nasilju%20med%20otroki>.
- Pušnik, M. (1999). *Vrstniško nasilje v šolah*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Sanders, P. (1999). *Ustrahovanje*. Ljubljana, DZS.
- Smith, P. K. in Sharp, S. (1994). *School bullying*. London: Routledge.
- Tomori, M. (1993). Nasilno vedenje otrok in mladostnikov. *Otrok in družina: revija za družinsko in družbeno vzgojo*, 42 (12), str. 6–7.